

**ՄՈՒԹԱԶԻԼԻԶՄԻ ԿՐՈՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ
ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ ԱՐՈՒ ԱԼ-ՖԱԹՀ ԱԼ-
ՇԱՀՐԱՍՏԱՆԻԻ «ԿՐՈՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՂԱՆԳՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ»
(كتاب الملل والنحل) ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ:**

Անուշ Թամրազյան
ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ

Բանալի բառեր. *քալամ, մութազիլիզմ, ալ-Շահրաստանի, ալ-աշա-
րիյա, իսմաիլականություն, կադարիյա, աղիյա*

Իսլամի զարգացումը և տարածումը Ը - Թ դարերում կրոնի հիմնադրույթների համակարգման և դրանց փիլիսոփայական հիմնավորման անհրաժեշտություն առաջացրեց: Այս խնդիրները սկսեցին լուծել մութազիլիները՝ իսլամում քալամի¹ առաջին խոշոր դպրոցի ներկայացուցիչները, որոնք կարողացան մշակել իրենց գաղափարական հիմնադրույթները՝ համադրելով դրանք այլ կրոնների և փիլիսոփայական հիմնական ուղղությունների հետ:

Մութազիլիզմի հիմնադիրներն են համարվում Վասիլ Իբն Ատան (մահ. 748թ.) և Ամր Իբն Ուբայդը (մահ. 761թ.), որոնք հայտնի աստվածաբան Հասան ալ-Բասրիի աշակերտներն էին, սակայն առանձնացան նրանից մեծ մեղքերի ձևակերպման շուրջ տարաձայնությունների պատճառով²: Հեռանալով Հասան ալ-Բասրիից՝ նրանք հիմնեցին նոր դպրոց և կոչվեցին մութազիլիներ (առանձնացածներ): Արդեն Թ - Ժ դարերում մութազիլիզմում

¹ Արաբ. الكلام - բառ, խոսք, միջնադարյան մուսուլմանական գրականության մեջ այսպես էր կոչվում կրոնական և փիլիսոփայական թեմաների վերաբերյալ ցանկացած դատողություն, որը մեկնաբանում է իսլամի դրույթները՝ հիմնված բանականության, և ոչ թե կրոնական ավանդույթին անվերապահ հետևելու վրա: Քալամը կարճ բնորոշվում է նաև որպես ռացիոնալիստական աստվածաբանություն: Harry Austryn Wolfson, The Philosophy of the Kalam, London, 1976, pp. 3-5, Wilferd Madelung, Religious Trends in Early Islamic Iran, Oxf., 1988, p 28-30.

² Այս հարցի շուրջ Վասիլ Իբն Ատան չհամաձայնեց Հասան ալ-Բասրիի հետ և հայտարարեց, որ իր կարծիքով մուսուլմանը, ով մեծ մեղքեր է գործել, հավատացյալ չէ և միջանկյալ տեղ է զբաղեցնում հավատքի և անհավատության միջև, տե՛ս Петрушевский И.П., Ислам в Иране в VII-XV веках, Л., 1966, с. 203, Michael Cook, Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought, UK, 2004, p.195.

ձևավորվեցին տարբեր, իրար հետ հակադրվող և հաճախ մրցակցող դպրոցներ (ուղղություններ), որոնց շրջանակում էլ մշակվեցին և հիմնավորվեցին մութագիլիզմի հիմնական կրոնափիլիսոփայական սկզբունքները³:

Մութագիլիզմի կրոնափիլիսոփայական հիմնական դրույթների, դրանց հիման վրա առանձնացած դպրոցների մասին բավական համակողմանի և համակարգված ձևով ներկայացվում է ԺԱ դարի աստվածաբան, փիլիսոփա Աբու ալ-Ֆաթի Մուհամմադ Իբն Աբդ ալ-Զարիմ ալ-Շահրաստանիի «Կրոնների և աղանդների մասին» աշխատության մեջ⁴:

Ալ- Շահրաստանիի կյանքի և գործունեության մասին քիչ տեղեկություններ են մեզ հասել: Նա ծնվել է Խորասանի հյուսիսում՝ Շահրաստան քաղաքում, ըստ տարբեր աղբյուրների՝ 1075 կամ 1086 թվականին: Նա ստացել է ավանդական կրոնական կրթություն՝ ուսանելով իր ժամանակի հայտնի աստվածաբանների մոտ: Շատ ճանապարհորդելով՝ ալ-Շահրաստանին Խորասան և Խորեզմ քաղաքներում հայտնի է դարձել խալիֆայության տարբեր վայրերի գիտնականների հետ վարած փայլուն բանավեճերի շնորհիվ: Վերադառնալով ուխտագնացությունից՝ 1116 թ. ալ-Շահրաստանին մնաց Բաղդադում և երեք տարի քարոզեց ալ-Նիզամիյայի հայտնի մադրասայում: Այս քարոզների շնորհիվ, որոնց մշտապես ներկա էին լինում ականավոր գիտնա-

³ St' u Mohammad Sharif Khan, Mohammad Anwar Saleem, Muslim Philosophy and Philosophers, APH Publishing, 1994, pp 15-21:

⁴ Աշխատությունը հրատարակվել է մի քանի անգամ Եվրոպայում, Եգիպտոսում, Իրանում, Թուրքիայում, Հնդկաստանում: Այն թարգմանվել է պարսկերեն, թուրքերեն, գերմաներեն, անգլերեն և մասամբ՝ ռուսերեն: Մենք օգտվել ենք արաբերեն բնօրինակից՝ Abū al-Fath Muḥammad b. 'Abd al-Karīm al-Shahrastānī, Kitāb al-Milāl wa-l-Nihāl, Beirut, Lebanon, 1993, և ռուսերեն թարգմանությունից՝ Абуль-Фатха аш-Шахрастани, Книга о религиях и сектах, Китāб аль-Милаль ва ан-Нихаль, часть 1, Ислам, перевод с араб., введение и комментарий С.М. Прозоров, М., 1984, 269 с., Мухаммад б. 'Абд ал-Карим аш-Шахрастани, Книга о религиях и религиозно-философских учениях. Гл. 2: Маги (пер. и коммент. С. М. Прозорова), Ишрак: ежегодник исламской философии, Новосибирск: Восточная литература, 2011, № 2, с. 150-188.

կաններ, Ալ-Շահրաստանին մեծ ճանաչում է ձեռք բերել: Նա մահացել է իր ծննդավայրում 1153թ.-ին⁵:

Ալ-Շահրաստանիի կրոնական և քաղաքական հայացքների շուրջ միանշանակ կարծիքներ չկան: Նա մի կողմից ներկայանում է որպես աշարիական աստվածաբան⁶, մյուս կողմից՝ որպես իսմայիլական⁷ գաղափարներ կրող փիլիսոփա և քարոզիչ: Ալ-Շահրաստանիի ժամանակակիցներից ոմանք մեղադրում էին նրան հերետիկոսական ուսմունքների⁸ նկատմամբ հակվածու-

⁵ Encyclopedia of Medieval Philosophy, London, 2011, pp. 1188-1190, Bruce B. Lawrence, Shahrastani on the Indian Religions, Paris, 1976, pp. 13-17.

⁶ Ալ-աշարիյա (արաբ․[՝] الأشعرية), իսլամում աստվածաբանության (սուն-նիական քալամ) հինգ հիմնական ուղղություններից մեկը, իսկ Ժ դարից հետո դարձավ քալամի հիմնական դպրոցը: Հիմնադիրը ականավոր աստվածաբան Աբու ալ-Հասան Ալի ալ-Աշարին է (873 / 874-935թթ.), մանրամասն տե՛ս Вольф М. Н., Средневековая арабская философия: ашаритский калам. Учебное пособие, Новосибирск, 2008, էջ 48- 50, Andrew Rippin, Muslims: Their Religious Beliefs and Practices, 2014, p.84:

⁷ Իսմայիլականություն (արաբ․[՝] الإسماعيلية), իսլամի շիայական ճյուղի կրոնական շարժումների ընդհանրական անվանում, որը սկիզբ է առել Ը դարի վերջին շիայական շարժման տրոհման արդյունքում: Իսմայիլականների ուսմունքի համաձայն Աստված ժամանակ առ ժամանակ իր Աստվածային էությունը ներշնչում էր իր կողմից ուղարկված մարգարեներին (նատիկներին): Թվով յոթ մարգարե պետք է ուղարկվի աշխարհ, և վերջին՝ յոթերորդ մարգարեն կխորհրդանշի վերջին Աստվածային մարմնավորումը, որից հետո Աստվածային միտքը պետք է իշխի աշխարհում՝ հաստատելով համընդհանուր արդարություն: Իսկ մինչև մարգարեների ի հայտ գալը հաջորդաբար կառավարում են յոթ իմամներ, որոք Աստծո պատգամները պետք է տարածեն երկրի վրա, Ислам, Энциклопедический словарь, М. 1991, с. 110-114, Soumen Mukherjee, Ismailism and Islam in Modern South Asia, Cambridge University Press, 2017, pp. 2-4:

⁸ «Ուղղադավանություն» և «հերետիկոսության» ձևակերպումները հաստատվեցին Ը դարում՝ տարբեր ուղղությունների՝ իսլամից ճյուղավորվելու շրջանում: Ազատ կամքի ուսմունքը քարոզելու համար ծագումով դպտի Դայյան ալ-Դիմաշկին խալիֆ Հիշամի (724-743 թթ.) հրամանով անդամահատվեց: Սա խալիֆայությունում առաջին դեպքերից էր, երբ պատժում են ոչ թե իշխանության դեմ գործողությունների, այլ կրոնական հայացքների համար: Նույն խալիֆը հալածում և մահապատժի էր ենթարկում կադարիներին, Christine Caldwell Ames, Medieval Heresies, Cambridge University Press, 2015 pp.81-97, В. В. Бартольд, Работы по

թյուն ունենալու մեջ: Նա նաև մեղադրվում էր իր դասախոսությունների և քարոզների ժամանակ Ղուրանի տեքստը չհիշատակելու կամ մարգարեի խոսքերը չվկայակոչելու համար: Նրան դատապարտում էին Ղուրանի այաները փիլիսոփայորեն մեկնաբանելու փորձի համար⁹:

Ալ-Ճահրաստանին աստվածաբանության և փիլիսոփայության վերաբերյալ տասնյակից ավելի աշխատությունների հեղինակ է¹⁰: Այնուամենայնիվ, ամենահայտնին համարվում է նրա՝ 1127 թ. գրված «Կրոնների և աղանդների մասին» երկը: Սա համարվում է առաջին հանրագիտարանային արժեք ունեցող աշխատությունը, որտեղ համակարգված կերպով ուսումնասիրվում են վաղ միջնադարում Միջին Արևելքի և Միջերկրական ծովի ժողովուրդների կրոններն ու կրոնափիլիսոփայական ուսմունքները¹¹:

Աշխատության գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ դրանում հեղինակը համակարգված, հնարավորինս անաչառ և անկողմանակալ կերպով ներկայացրել է տարբեր տեսակետներ: Հեղինակն օգտագործել է տարբեր աստվածաբանական դպրոցներին հարող հեղինակների (օրինակ՝ ալ-Բաղդադիի և Իբն Հազմի) կազմած ամենանշանակալից գործերը¹²: Սակայն, ի տարբերություն իր նախորդների, որոնք հիմնականում միակողմանիորեն էին ներկայացնում այլ կրոնների և իսլամի ներսում տարբեր ուղղությունների համոզմունքներն ու գաղափարները, ալ-Ճահրաստանին փորձել է խուսափել որևէ քննադատությունից՝ կենտրոնանալով հիմնականում նյութի տրամաբանական և ապացուցողական ներկայացման վրա: Անաչառ և օբյեկտիվ ներկայացումը, այնուամենայնիվ, չէր բացառում երբեմն որոշ ուսմունքների

истории ислама и Арабского халифата, сочинения, Т. 6, 1966, էջ 122, Энциклопедический словарь, Т 22, 1894, с.671:

⁹ Wilferd Madelung and Toby Mayer, *Struggling with the Philosopher, A New Arabic Edition and English Translation of Muḥammad b. ʿAbd al-Karīm b. Aḥmad al-Shahrastānī's Kitāb al-Musāraʿa*, London, 2001, pp. 2-6, B. B. Бартольд, նշվ. աշխ, էջ 627, Адам Мец, Мусуьманский ренессанс, М., 1973, с. 178.

¹⁰ *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, pp. 1188-1190.

¹¹ *Dhimmi and Others: Jews and Christians and the World of Classical Islam*, Jerusalem, 1997, p. 127, *Medieval Heresies*, pp. 173-175.

¹² Paula Youngman Skreslet, Rebecca Skresle, *The Literature of Islam: A Guide to the Primary Sources in English Translation*, Oxf., 2006, pp.160-161.

բովանդակության չափավոր քննադատություն կամ դրանց քարոզիչների նկատմամբ հեղինակի վերաբերմունքի արտահայտում¹³:

Այս աշխատությունը բացառիկ է նաև իր ընդգրկումով՝ նախախլամական շրջանում ձևավորված ուսմունքներից մինչև իսլամի պատմություն, դրա հիմնական ուղղությունների և ուսմունքների ներկայացում¹⁴: Աշխատությունը բաղկացած է հեղինակի նախաբանից և երկու մասերից: Նախաբանում հեղինակը խոսում է կրոնի (دين), հավատալիքի (الملة), կրոնական օրենքի (شریعة), հստակ ուղու (منهاج), իսլամի (الإسلام), միաստվածության (حنيفية), սուննայի (السنة), համաձայնության (الجماعة) մասին, որովհետև, ինչպես հեղինակն է նշում.«...դրանք արտահայտություններ են, որոնք հանդիպում են Աստվածային հայտնության մեջ (Ղուրանում), որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իմաստ, որ առանձնացնում է այն, և էություն, որ համապատասխանում է դրան բառային և եզրույթային դրսևորումներով»¹⁵:

Աշխատության առաջին մասը սկսվում է փոքր ներածական հատվածով, որտեղ խոսվում է իսլամի, ինչպես նաև հավատքի (الإيمان) և բարեգործության (الإحسان), դրանց փոխկապակցվածության մասին¹⁶: Այնուհետև յոթ գլուխներով առանձին և շատ հանգամանորեն ներկայացվում են մահմեդականության հիմնական ուղղությունները և դրանց հետևորդները՝ մուրազիլիներ, ջաբարիներ, սիֆաթիներ, խարիջիներ, մուրջիներ, շիաներ, ֆուռուխներ (أهل الفروع):

Ալ-Շահրաստանին, առաջին հերթին, նշում է աստվածաբանության հիմնական խնդիրները՝ միաստվածություն և Աստվածային հատկանիշներ (التوحيد والصفات), ճակատագիր և Աստվածային արդարություն (القدر والعدل), խոստում և սպառնալիք (الوعد والوعيد), հայտնություն և բանականություն (السمع والعقل), որոնք հիմք պետք է հանդիսանան տարբեր ուսմունքների նկարագրման համար: Այս խնդիրների տարբեր լուծումները, ըստ հեղինակի, հանգեցրին չորս խոշոր դպրոցների՝ կադարիների, սիֆաթիների, խարիջիների և շիաների ձևավորմանը: Եվ, ըստ հեղինակի, այս չորս հիմնական դպրոցներից հետագայում ձևավորվեցին բոլոր 73

¹³ В. В. Бартольд, նշվ. աշխ, էջ 263:

¹⁴ Laoust Henri. L'hérésiographie musulmane sous les Abbassides. In: Cahiers de civilisation médiévale, 10e année (n°38), 1967, p.171.

¹⁵ Kitāb al-Milal wa-l-Nihāl, pp. 50-52.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 53-54:

աղանդները կամ ուսմունքները: Աղանդ ասելով՝ նա նկատի ունի մի խումբ մարդկանց, ովքեր սկզբունքային մեկ կամ մի քանի հարցերի շուրջ ընդհանուր կարծիք ունեին¹⁷: Աստվածաբանության առանձին հարցերի (مسائل) շուրջ աղանդների միջև տարբերությունները նշելիս ալ-Շահրաստանին միևնույն ժամանակ փորձում է չանտեսել հիմնական խնդիրները (قواعد): Իսլամի աղանդները ներկայացնելիս հեղինակը քննադատում է իրեն նախորդած մուսուլման աստվածաբաններին դրանց նկարագրման հարցում հաստատուն սկզբունք չունենալու համար¹⁸:

Աշխատության երկրորդ մասում, որ, ինչպես նշվեց, վերաբերում է նախաիսլամական՝ Ջահիլիյայի շրջանում ձևավորված ուսմունքներին, հեղինակը անդրադարձ է կատարում հին կրոններին և հավատալիքներին՝ միաստվածություն քարոզող (հուդայականներ, քրիստոնյաներ), դուալիստական (մանիքեականներ, զրադաշտականներ, սաբիացիներ, բրահմաններ), նաև ներկայացնում է հեթանոսական պաշտամունքների հետևորդների և նշանավոր փիլիսոփաների՝ մասնավորապես Աբու Ալի Իբն Սինայի տեսակետները¹⁹:

Առավել մանրամասն անդրադառնանք աշխատության մեջ մութագիլիզմին վերաբերող հատվածներին, դրա կրոնափիլիսոփայական առանձնահատկություններին, որոնք հեղինակի կողմից ներկայացվում են աշխատության առաջին գլխում: Նախ ներկայացվում է, թե ովքեր են մութագիլիները, որտեղից է ծագել այդ անունը:

Հեղինակը նշում է, որ մութագիլիներին անվանում էին «Աստվածային ճշմարտության և միաստվածության կողմնակիցներ» և կոչում էին նաև կադարիյաներ և ադլիներ²⁰: Սակայն կադարիյա

¹⁷ Kitāb al-Milal wa-l-Nihāl, pp. 54-56, Dominique Sourdel, La classification des sectes islamiques dans le "Kitāb Al-Milal" d'Al-Šahrastānī, Studia Islamica, No. 31, 1970, pp. 242-243, Laoust Henri, նշվ. աշխ. էջ 171:

¹⁸ Прозоров С.М., Аш-Шахрастан и его труд Китáб аль-Милаль ва ан-Нихаль, Введение., с. 22-23.

¹⁹ Dominique Sourdel, նշվ. աշխ. էջ 240, Laoust Henri, նշվ. աշխ. էջ 173:

²⁰ «Կադարիյաներ» (արաբ. القدرية – կարողություն, ունակություն բառից) էին կոչվում մարդու ազատ կամքի դրույթի կողմնակիցները, որոնք պնդում էին, որ մարդն ինքն է իր արարքների ստեղծողը: «Ադլիներ» (أهل العدل)՝ Աստվածային արդարության կողմնակիցներ, մութագիլիզմի հինգ սկզբունքներից մեկը, որով հաճախ բնորոշում էին մութագիլիներին: St'eu The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume IV, 1991,

անվանումը նրանք (մութագիլիները) համարում էին շատ երկիմաստ և այն ընդունելի էին համարում միայն նրանց համար, ովքեր ընդունում են կանխորոշման դրույթը²¹: Հեղինակը նշում է նաև, որ մութագիլիները խուսափում էին այդ անվանումից, քանի որ ավանդույթ կար, որով կադարիներին անվանում էին «համայնքի մոզեր»: Մեջբերում է անում մարգարեի խոսքից. «Կադարիյաները Ալլահի հակառակորդներն են կանխորոշման հարցում» և եզրահանգում, որ կանխորոշման շուրջ տարաձայնությունների, Աստծո և մարդու գործողությունների մեջ բարոյ և չարի տարանջատման մասին չի կարելի պատկերացում կազմել համաձայն այն ուսմունքի, որ ընդունում է ապավինումը Աստծուն և կյանքի բոլոր հանգամանքների կանխորոշված և Աստծո դատաստանին հանձնված լինելը²²:

Մութագիլիզմի բուն ուսմունքի նկարագրումը հեղինակը սկսում է դրա բոլոր ուղղությունները համախմբող հիմնական կրոնափիլիսոփայական դրույթները ներկայացնելով: Նա նշում է հետևյալ դրույթները՝

❖ Աստծո նախասկզբնական հատկանիշների հերքում.

Հեղինակը, նշում է, որ մութագիլիզմի ընդհանուր հավատամքն ընդունումն է Աստծո մշտնջենական լինելը, և դա Նրան ամենալավ բնորոշող հատկությունն է: Սակայն նրանք բացարձակապես հերքում էին նախասկզբնական հատկանիշները՝ ասելով. «Աստված գիտեցող, ամենակարող, հավերժական է իր էությանը, և եթե հատկանիշները կիսեին Իր հետ հավերժությունը, որը Նրա հիմնական հատկանիշն է, ապա դրանք կկիսեին իր հետ նաև Աստվածային էությունը»²³:

Հեղինակը շարունակում է՝ մութագիլիները միակարծիք էին նաև այն հարցում, որ Աստծո խոսքը ստեղծված է ժամանակի մեջ և ինչ-որ մի նախահիմքում. «Դրանք տառեր և հնչյուններ են,

Leiden: E. J. Brill. pp. 368–372., Ислам, Энциклопедический словарь, с. 13, 125:

²¹ Աստծո կողմից ամեն ինչի կանխորոշված լինելու ուսմունքի մասին է խոսքը (արաբ. قَدْرٌ՝ ճակատագիր բառից), մանրամասն տե՛ս Пиотровский М. Б., Ислам и судьба, Понятие судьбы в контексте разных культур, Москва, 1994, с. 92-97.

²² Kitāb al-Milal wa-l-Nihāl, pp. 56-57.

²³ Kitāb al-Milal wa-l-Nihāl, p. 57.

որոնց նմանները գետեղված են Մուրբ գրություններում, որպես Նրա պատմածի վկայություններ այն մասին, թե ինչ է գոյություն ունեցել այդ նախասկզբում...: Իսկ ցանկությունը, լսողությունը և տեսողությունը Նրա էության մեջ գոյություն ունեցող իրական հասկացություններ չեն, ունեն գոյության այլ միջոցներ և դրանց իմաստի կրողներ»²⁴:

❖ Մարդանման Աստծո ընկալման բացառում

Հեղինակը նշում է, որ մութագիլիները անհնար էին համարում հանդերձյալ կյանքում Աստծուն տեսանելը և Նրա՝ ցանկացած առումով և ցանկացած պարագայում մարդու կերպարանքով հանդես գալը: Նրանք պարտադիր էին համարում 'Ղուրանի' այդ առումով կասկածելի հատվածների այլաբանական մեկնաբանությունը. «Այս սկզբունքը նրանք անվանեցին **ուսմունք միաստվածության մասին**»:

❖ Մարդն է իր գործողությունների և արարքների պատասխանատուն

Հեղինակը նշում է, որ մութագիլիները համակարծիք էին, որ մարդն ունակ է ինքնուրույն գործել, մարդն է իր արարքների ստեղծողը՝ լավ և վատ, և հանդերձյալ կյանքում իր կատարած արարքների համար կստանա փոխհատուցում կամ կարժանանա պատժի: Նա գրում է. «Աստված գերծ է իրեն վերագրվող չարիքից և անարդարությունից կամ անհավատությունից ու անհնազանդությունից, որովհետև եթե Նա անարդարություն թույլ տար, Ինքը կդառնար անարդար, ճիշտ այնպես, ինչպես եթե արդարություն իրականացներ՝ կլիներ արդար»²⁵:

❖ Աստվածային արդարության, խոստումի և սպառնալիքի սկզբունքները

Մութագիլիները, ըստ հեղինակի, համարում էին, որ Աստված միայն բարին և լավն է իրագործում, իսկ մարդկանց բարոյության մասին հոգալը պայմանավորված է Իր իմաստնությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է մարդկանց համար «լավագույնն» անելուն և Աստծո ողորմածությանը, հեղինակը նշում է, որ դրա անհրաժեշտության վերաբերյալ կար անհամաձայնություն և մութագիլի-

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում:

ները այս սկզբունքն անվանեցին **Աստվածային արդարություն**: Նրանք, ըստ հեղինակի, համաձայն էին նաև այն հարցում, որ եթե հավատացյալը լքի այս աշխարհը հնազանդությամբ և ապաշխարելով, ապա կարժանանա վարձատրության և փոխհատուցման, իսկ եթե նա հեռանա առանց ապաշխարության, կարժանանա հավիտյան դժոխքի, բայց նրա պատիժը ավելի թեթև կլինի, քան անհավատների պատիժը: Մութագիլիները այս սկզբունքը կոչեցին **խոստումի և սպառնալիքի մասին ուսմունք**²⁶:

❖ **Բարու և չարի տարանջատումը հնարավոր է միայն բանականության միջոցով, իսկ կրոնական պարտականությունները Աստծո կողմից ուղարկված փորձություններ են:**

Հեղինակը նշում է, որ մութագիլիները նախ համաձայնեցին, որ Աստծո ճանաչողության հիմքերը և Նրա ողորմածության համար երախտագիտությունն անհրաժեշտ են հայտնությունից առաջ: Իսկ բարին չարից պետք է տարբերել միայն բանականությամբ: Նույն կերպ անհրաժեշտ է ընդունել լավը և խուսափել ստորությունից: Կրոնական պարտականությունների ի վերուստ շնորհումը Արարչի ողորմածությունն է, որ ուղարկվում է մարգարեների միջոցով՝ որպես փորձություն և քննություն²⁷:

Այս ընդհանուր սկզբունքները ներկայացնելուց հետո հեղինակն անդրադառնում է մութագիլիզմում առանձնացած բոլոր ուսմունքների (աղանդների) առանձնահատկություններին, դրանց միջև եղած տարբերություններին: Թվարկվում են 12 աղանդները՝ Վասիլիներ, Հուգայիներ, Նագգամիներ, Խաբիտիներ և Հադասիներ, Բիշրիներ, Մուամմարիներ, Մուռարիներ, Մումամիներ, Հիշամիներ, Ջահիզիներ, Խալլատիներ և Քաբիներ, Ջուբաիներ և Բահշամիներ, մանրամասնորեն ներկայացնում դրանց կրոնափիլիսոփայական բոլոր առանձնահատկությունները: Հեղինակը նշում է, որ այդ ուղղությունների հիմնադիրները մեծապես ազդվել են փիլիսոփաների՝ հատկապես բնափիլիսոփաների աշխատություններից: Սակայն, կրկին ըստ հեղինակի, մեծ մասամբ չեն ընկալել դրանք ողջ խորությամբ՝ հանգելով պարզամիտ և երբեմն անհեթեթ եզրակացությունների: Օրինակ՝ խոսելով Մումամիների ուսմունքի հիմնադիր Մումամի իբն ալ-Աշրա ալ-

²⁶ Kitāb al-Milal wa-l-Nihāl, pp. 57-58.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 58:

Նումայրիի (մահ. 828) մասին, որ խալիֆ ալ-Մամունի²⁸ իշխանության օրոք շատ բարձր դիրք էր զբաղեցրել, հեղինակն ասում է, որ վերջինս իր ուսմունքով համադրել է հավատի անհեթեթությունն ու հոգու այլասերումը²⁹: Սակայն հեղինակը որոշ դեպքերում մեծ ակնածանքով է խոսում մութազիլիական դպրոցների հիմնադիրների մասին: Ջահիզիների դպրոցի հիմնադիր Աբու Ուսման Ամր իբն Բահր ալ-Ջահիզիի (մահ. 869թ.) մասին խոսելիս հեղինակը նշում է, որ նա ամենակիրթ մութազիլիներից էր և որ փիլիսոփաների բազում աշխատություններ ուսումնասիրելուց հետո նա միահյուսեց և տարածեց նրանց ուսմունքների մեծ մասը իր պերճախոս արտահայտությունների և իր նրբանշակ սրամտության շնորհիվ³⁰:

Այսպիսով՝ ալ- Շահրաստանիի 1127 թ. գրված «Կրոնների և աղանդների մասին» աշխատությունը բացառիկ էր և առանձնանում էր իր ժամանակի և իրեն նախորդած աստվածաբանական աշխատություններից. ա) իր ընդգրկումով՝ նախախալամական շրջանում ձևավորված ուսմունքներից մինչև իսլամի պատմություն, դրա հիմնական ուղղությունների և ուսմունքների ներկայացում, բ) համակարգված բնությամբ՝ աստվածաբանության հիմնական խնդիրների ձևակերպում, որոնք հիմք պետք է հանդիսանան տարբեր ուսմունքների նկարագրման համար, գ) անաչառ և անկողմնակալ մոտեցմամբ իսլամի հիմնական ուսմունքները ներկայացնելիս:

Իսկ աշխատության՝ մութազիլիզմին վերաբերող գլխում հեղինակը ներկայացնում է դրա կրոնափիլիսոփայական հիմնական դրույթները, որոնք ընդհանուր են մութազիլիական բոլոր ուղղությունների համար: Այնուհետև հանգամանորեն անդրադառնում է մութազիլիական առանձին դպրոցների ուսմունքներին, դրանց ընդհանրություններին և տարբերություններին՝ երբեմն չհամաձայնվելով դրանց հետ: Այդ անհամաձայնությունը հեղինակը հիմնականում հիմնավորում է Ղուրանից մեջբերվող վկայություն-

²⁸ Աբու ալ-Աբբաս Աբդ Ալլահ իբն Հարուն ալ-Ռաշիդ (786-833), Աբբասյան յոթերորդ խալիֆ, ավելի հայտնի է ալ-Մամուն անվամբ, նրա իշխանության տարիներին մութազիլիզմը ընդունվեց՝ որպես խալիֆայության պաշտոնական կորնական ուսմունք, Rekaya, M., al-Ma'mūn, The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume VI, Leiden: E. J. Brill. էջ 331:

²⁹ Kitāb al-Milal wa-l-Nihāl, pp. 84-84.

³⁰ Kitāb al-Milal wa-l-Nihāl, pp. 87-88.

ներով, փորձելով լինել շատ չափավոր և բարեխիղճ: Երբեմն հեղինակը որոշ դպրոցների հիմնադրյալներ համարում է հակասական կամ «խնճված» և, չնայած դրան, շատ մանրակրկիտ ձևով շարադրում է դրանք՝ այդպիսով հսկայական նյութ տրամադրելով հետագա հետազոտությունների համար:

**THE REFLECTION OF THE RELIGIOUS AND
PHILOSOPHICAL PRINCIPLES OF MUTAZILISM IN ABŪ
AL-FATH MUḤAMMAD AL-SHAHRASṬĀNĪ'S "ON
RELIGIONS AND SECTS" (كتاب الملل والنحل) WORK.**

Anush Tamrazyan

SUMMARY

The work "On Religions and Sects" ("Kitāb al-Milal wa-l-Niḥal") of 11th-12th centuries theologian and philosopher Abu al-Fath Muhammad ibn Abd al-Karim al-Shahrastani, written in 1127, is considered to be the first work of encyclopedic value. It is unique and stands out among the theological works of its time, primarily for its inclusion: from the teachings of the pre-Islamic period to the history of Islam, the presentation of the teachings of its main directions. The author systematically formulated the main problems of theology, which should be the basis for describing various teachings. Presenting the basic teachings (sects) of Islam, the author stands out also with a relatively impartial approach.

In the chapter on Mu'tazilism, the author outlines its main religious and philosophical provisions, common to all Mu'tazilian teachings. Then he discusses in detail the teachings of all Mu'tazilite schools, their similarities and differences, sometimes disagreeing with them. The author substantiates this disagreement mainly with the evidence quoted from the Qur'an, trying to be very moderate, conscientious, thereby providing a great deal of material for further research.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Abū al-Fath Muḥammad b. 'Abd al-Karīm al-Shahrastānī, Kitāb al-Milal wa-l-Niḥal, Beirut, Lebanon, 1993;

- Абуль-Фатх аш-Шахрастани, Книга о религиях и сектах, Китáb аль-Мíлаль ва ан-Нíхаль, часть 1, Ислам, перевод с араб., введение и комментарии С.М. Прозоров, М. 1984;
- Andrew Rippin, Muslims: Their Religious Beliefs and Practices Associate Professor of Religious Studies Andrew Rippin Routledge, 2014;
- Адам Мец, Мусуьманский ренессанс, М. 1973;
- Бартольд В. В., Работы по истории ислама и Арабского халифата, сочинения, Т. 6, 1966;
- Bruce B. Lawrence, Shahrastani on the Indian Religions, Paris, 1976, p. 297;
- Вольф М. Н., Средневековая арабская философия: ашаритский калам. Учебное пособие, Новосибирск, 2008;
- Dhimmis and Others: Jews and Christians and the World of Classical Islam, Ed. by U. Rubin;
- Encyclopedia of Medieval Philosophy, London, 2011;
- The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol. I-XII, Leiden , Brill, 1986 – 2004;
- Ислам, Энциклопедический словарь, М. 1991;
- Harry Austryn Wolfson, The Philosophy of the Kalam, London, 1976;
- Laoust Henri. L'hérésiographie musulmane sous les Abbassides. In: Cahiers de civilisation médiévale, 10e année (n°38), 1967, pp. 157-178;
- Michael Cook, Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought, UK 2004;
- Mohammad Sharif Khan, Mohammad Anwar Saleem, Muslim Philosophy and Philosophers, APH Publishing, 1994;
- Medieval Heresies, Christine Caldwell Ames, UK, 2015;
- Мухаммад б. 'Абд ал-Карим аш-Шахрастани , Книга о религиях и религиозно-философских учениях. Гл. 2: Маги (пер. и коммент. С. М. Прозорова), Ишрак ежегодник исламской философии, Новосибирск: Восточная литература, 2011, № 2, с. 150-188;
- Paula Youngman Skreslet, Rebecca Skresle, The Literature of Islam: A Guide to the Primary Sources in English Translation, Oxf. 2006;
- Sourdel Dominique, La classification des sectes islamiques dans le "Kitáb Al-Milal" d'Al-Šahrastānī, Studia Islamica, No. 31, 1970, pp. 239-247;

- Soumen Mukherjee, *Ismailism and Islam in Modern South Asia*, Cambridge University Press, 2017;
- Петрушевский И.П., *Ислам в Иране в VII-XV веках (курс лекций)*.
Ответственный редактор В.И.Беляев. Л., 1966;
- Пиотровский М. Б., *Ислам и судьба, Понятие судьбы в контексте разных культур*, М., 1994;
- Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Oxf., 1988;
- Wilferd Madelung, Toby Mayer, *Struggling with the Philosopher, A New Arabic Edition and English Translation of Muḥammad b. 'Abd al-Karīm b. Aḥmad al-Shahrastānī's Kitāb al-Musāra'a*, London, 2001;